

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(հայ տուրիստի յիշողութիւններէից)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑԻ

«Թէպէտ և ոչ իցեմք բաւական ասել զամենայն չարիսն... սակայն և ոչ լուել կամեմք ծածկելով զվիշտս նեղութեանն. այլ ասացուք փոքր է շատէ, զի ձայնակեց լեցուք այնոցիկ... զի և դու իբրեւ լուիցես՝ ոչ սակաւ արտասուս հեղուցուս է վերայ ազգին Թշուառութեանն»:

«Ոչ բամբաստէր մտօք, այլ ճշմարտութեամբ զեղս իբացն ասելով ոչ լուեցից: Ոչ է կարծ ընդոտուցեալ, և ոչ է լուք զարթուցեալ, այլ ես ինքնին անձամբ անդէն է տեղւոյն պատահեցի և տեսի և լուայ...»

ԵՂԻՇԷ:

Оглянись—зко вокругъ черезчуръ ужъ гнететъ,
Ночь вокругъ черезчуръ ужъ темна!

Надсонъ.

Վաղուց է որ ես փափագում էի ճանապարհորդել Թիւրքաց Հայաստանում, որի մասին առհասարակ իրականապէս շատ քիչ գիտեմք և միայն ժամանակ առ ժամանակ կցկտուր, տիրալի լուրեր ենք ստանում: Ես ուզում էի «անձամբ անդէն է տեղւոյն» տեսնել Թիւրքա-Հայաստանցու վիճակը. «զի այլ է զոր լսէ մարդ, և այլ է զոր տեսանէ հաստատուն իւրովք աչօք», եթէ խօսելու լինինք Եղիշէի լեզուով:

Ձանազան պատճառներով, որոնց Թւիլը ալստեղ աւելորդ է, ես չէի կարող 1888 Թւի սեպտեմբերի 25-ից առաջ սկսել իմ ճանապարհորդութիւնը: Իմ ղիտաւարութիւնը գլուխ բերելիս ինձ հանգամանքները չէին նպաստում. ես չը կարողացայ ոչ մի ուղեկից

դոնել և առհասարակ ինձ չը յաջողեց զիւրացուցիչ միջոցներ ձեռք բերել:

Ես մտադիր էի ամբողջ մի տարի անցկացնել Թիւրքաց Հայաստանում, պտտելով հետեւեալ մեր հին աշխարհներում՝ Բարձր Հայք, Տուրուքերան, Վասպուրական, որոնք Այրարատի և Սիւնիքի հետ կազմում են և այժմ, չը նայած բազմաթիւ եկեղոր ազգերի մուտքին, հայութեան սիրտը, կենդրոնը: Տուրուքերան և Վասպուրական, նախնի ժամանակներում, շրջապատում էին Վանայ ծովը և Բարձր Հայքի հետ միասին այժմ կազմում են երեք ընդարձակ վիլայէթներ (նահանգներ)՝ Երզրումի, Բաղէշի և Վանայ: Այդ վիլայէթները միայն մօտաւորապէս պահպանել են հայոց վերոյիշեալ նախնի նահանգների սահմանները, այսինքն՝ Բարձր Հայք մօտաւորապէս այժմ Երզրումի վիլայէթն է, Տուրուքերան՝ Բաղէշի (Մշոյ), Վասպուրական՝ Վանայ: Բայց ինչպէս յետոյ կը տեսնէք, ինձ չը յաջողեց բոլոր այդ վիլայէթներում պտտել:

Թիշողութիւններու գրելիս դուրս չը ձգեցի իմ ճանապարհորդութեան այն մասը, որը վերաբերում է մինչև սահմանադրութիւն՝ Ռուսահայաստանով անցած տեղերին, որովհետև այդ տեղերը (գլխաւորապէս Կարսի նոր նւաճած երկիրը) հետաքրքրական են, իբրեւ նոր ռուսաց ձեռքն անցած Թիւրքաց Հայաստանի մի մասը. դա մի, այսպէս ասած, նախածանօթութիւն է Տաճկաստանի հետ: Ուղեորութեանս նկարագիրը յարմարութեան համար կը բաժանեմ երկու մասի. I. Երևանից—Կարս, Սարը զամըշ, Ղարաուրդան—(Եմինչև սահմանը) II. Սահմանադրութիւն—Երզրում, Բայբուրտ, Գիւմիւշխանէ, Տրապիզոն, Բաթում, (Թիւրքաց Հայաստանում):

Ստիպւած եմ մի քանի մանրամասնութիւններ թողնել: Սակայն ոչինչ մխիթարական մեզ համար մի՛ սպասէք և՛ այդ թողածներից: Աւելորդ չէր լինի իմ կողմից, ի վերջոյ, նկատել որ ոչ մի, ամենաչնչին անգամ, չափազանցութիւն կամ փաստերի տենդենցիօզ լուսաւորութիւն ես ինձ թոյլ չեմ տւել պատմելիս:

I.

Մ Ի Ն Զ Ե Ի Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ը .

1888 թւի յունիսի վերջերին հասայ Մօսկւայից իմ ծննդավայրը՝ Գողթան գաւառի (այժմ Օրդուբաթեան բաժին) գիւղերից մինը։ Սեպտեմբերի 25-ին այդ տեղից ես ուղևորւեցի Երևան։

Ճանապարհը մինչև Նախիջևան ընկած է նախ՝ ամայի ձորերով, որոնք շրջապատւած են կամ լերկ ժայռոտ սարերով կամ աւազածածկ բլուրներով, և յետոյ՝ անապատ դաշտերով, որի վրայ ցըրւած են օաղիսի պէս կանաչադարդ գիւղեր։ Զրի պակասութիւնից մեծ տարածութիւններ կորչում են բոլորովին ապարդիւն։ Երևանին մօտենալիս բնութիւնը աւելի զարթ կերպարանք է ստանում շնորհիւ մարգագետինների, հիանալի մշակւած հողերի, խիտ ցրւած, ծառաշատ և այգիներով պատած գիւղերի, արևստական անտառիկների և այլն։ Այդ բոլորը տեսնելիս հեշտ է համոզւել, թէ ի՞նչ հրաշքներ կարող է անել հայ աշխատասէր շինականը, եթէ ունենայ խաղաղութիւն, ապահովութիւն, ոռոգելու համար ջուր և այլ յաջող պայմաններ։ Անվերջ պատերազմների և արշաւանքների ժամանակ թուրքերը խլել են հայերից ամենալաւ հողերը դաշտային տեղերում։ Թուրք բէգերը և խաները այժմ էլ ահագին կալւածների տէրեր են։ Շարուր-Վարալագեազի հիանալի դաշտը զլխաւորապէս բռնւած է թուրքերով։ Զը նայած բոլոր յաջող պայմաններին և մի յայտնի տենդենցիական յարաբերութեան դէպի նրանց, նոքա հայերից ընդհանրապէս ստոր են տնտեսական կողմից և մանաւանդ մտաւոր զարգացումով։

Հին-Նախիջևանից մինչև Երևան կարգին ճանապարհ չը կայ։ Մի քանի տարի է որ փորձ են անում խճուղի շինելու ճանապարհին իմ ուշադրութիւնս գրաւեցին հայ ու թուրք գիւղացիների խմբերը, որոնք կէսօրւայ արեգակի կիզիչ ճառագայթների տակ, թանձր թողի մէջ կորած, երես ու ճակատից առուի նման քրտինք թափելով, մի քանի եասաւունների հսկողութեան տակ, աշխատում էին խճուղու վրայ։

Սեպտեմբերի 29-ին գիշերը հասայ Երևան, ուր բաւական

ձանձրալի օրեր պիտի անցկացնէի, մինչև որ անցաթուղթ ստանալի Ցաճկաստան գնալու: Այդ ժամանակամիջոցում ես տեսայ «Սարգարի պալատը», որը պահպանուում է իբրև մի պատմական հնութիւն ժամանակի կորուստից: Բաւական է այդ թուրքերի կարծիքով «հրաշալի պալատը» տեսնել՝ հասկացողութիւն կազմելու համար պարսկական անճոռնի, ողորմելի ճաշակի մասին: Գլխաւոր դահլիճի պատերը և առաստաղը ծածկած են հայելիների փոքրիկ եռանկիւնի կտորներով և անճոռնի ծաղիկների նկարներով ու մի քանի խաների պատկերներով: Մի պատուհան, գոյնզգոյն ապակիներից կազմած, նայում է դէպի քարափի (որի գլխին պալատն է) ստորոտում գոռոզ Զանգուն և գետի միւս ափին գտնուող «Սարգարի բաղը»: Բացի այդ գլխաւոր սենեակից կան մի քանի փոքրիկ, ցած, դաճած, ողորմելի սենեակներ էլ, որոնք աւելի պահարանների են նման, քան թէ մի Սարգարի պալատի սենեակներին:

Հոկտեմբերի 8-ին ես ստացայ անցաթուղթը և միւս օրը, առաւօտեան, Ֆայտօնով ուղևորեցի Էջմիածին, մի վաղարշապատցու հետ միասին: Մենք անցնում էինք մի քանի գիւղերով և ամալի դաշտերով, որոնց մեծ մասը վանքի կալածներ են: Ճանապարհի աջ կողմում ինձ հետաքրքրեց մի երկար տարածութեան վրայ ձրգուղ ջրանցք (կանալ): Բանից դուրս եկաւ, որ այդ ջրանցքը երբէք զործածութեան մէջ չի եղել, այլ նախկին կաթուղիկոսներից մինը բաւականին գումար մտնելով՝ կամեցել է այդ ջրանցքով ջուր հասցնել ուղղելու վանքապատկան այն մեծ տարածութիւնները, որոնք, ջրազուրկ լինելով, բոլորովին ամալի ու ապարդիւն են կորչում: Գովելի՝ գործ. սակայն, ինչպէս առհասարակ սովորական է մեզանում, նախ քան այդ ձեռնարկութեան իրագործումը, չէ ուսումնասիրում կանխապէս հարցը հմուտ և տեղեակ մասնագէտներից, այլ ինչպէս իրանց խելքն է կտրում, այնպէս էլ կարգադրում են ջրանցքի փորելը: Եւ ահա, ահադին ծախսեր անելուց ու գործը վերջացնելուց յետոյ, համոզուում են որ ջրանցքը ջուր չի հասցնում տեղը, անպէտք է: Ժողովրդի կոպէկները ապարդիւն մտնելուց վերջը, ձեռք են քաշում գործից, թողնելով միայն անհեռատես գործի տխուր յիշատակը. լուռ վկան՝ ահա՛ այդ անպէտք ջրանցքը...

Հեռուից, հսկայ Մասիսի և Արագածի ստորոտներում փռւած

դաշտում, դալար այգիների և ծառերի կանաչ սաղարթների միջից երեւացին վանքի զմբէթները: Մի անսպասելի, անախորժ տպաւորութիւն, մի կատարեալ հիասթափում տիրեց ինձ, երբ տեսայ զանգակաւորների և զմբէթների կարմիր ներկած զուլնները և սպիտակեցրած պատերը: Այդ բոլորովին չէր սազում վանքի պատկառելի վեհութեան ու պարզութեան... Անցնելով ս. Հռիփսիմէի և ս. Գայանէի այժմ խարխուլ, անխնամ վանքերի մօտից՝ մտանք Էջմիածին: Վաղարշապատի գլխաւոր փողոցի երկու կողմից շարած են բաւականին գեղեցիկ, կոկիկ, եւրոպական ճաշակով շինած տներ: Հարց ու փորձից իմացայ, որ այդ գեղեցիկ տները զանազան եպիսկոպոսների և վարդապետների ազգականներին են պատկանում և շինւել են, երբ այդ սրբազանները և սուրբ հայրերը, թողնելով իրանց աղքատ ծնողներին ու ազգականներին՝ հրաժարւելով բոլոր աշխարհայինից՝ նւիրել են իրանց ազգին և եկեղեցւոյ ծառայելուն...

Էջմիածնում ես իջայ իմ ուսանողական ընկերներիցս մէկի մօտ: Մեծ էր զարմանքս և ուրախութիւնս, երբ մէկի տեղ երեքին պատահեցի: Բոլորն էլ նոյն տարի հրաւիրւած էին ձեմարանը ուսուցչութեան:

Էջմիածնում մի քանի օր մնացի. ծանօթացայ նորա նշանաւոր թէ՛ հնութիւնների և թէ՛ նորութիւնների հետ: Առ հասարակ տըխուր տպաւորութիւն թողեց իմ վրայ Էջմիածինը: Ուր կարծում էի տեսնել փառահեղ հնութիւններ, վեհ, պատկառելի շինութիւններ՝ տեսայ անխնամութիւնից քայքայւած և քայքայւող հին շինութիւնների խարխուլ, փլուղ, թշուառ սուերները: Ուր կարծում էի հայկական գեղարւեստի, ճաշակի նմուշներ տեսնել՝ տեսայ, այն էլ Մայր Աթոռի տաճարում, անզարգացած, անճոռնի, պարսկական ճաշակի ներմուծումը: Բայց այդ դեռ բաւական չէ: Ոչ պակաս տըխուրութիւն է պատճառում հային, երբ նա տեսնում է վանքի կալածների անխնամ դրութիւնը: Եթէ կալածների տնտեսական վիճակը յանձնէր մի քանի գիւղատնտեսներից կազմած «վանքաեկեղեցապատկան կալածների վարչութեան», որը լինէր մեր հոգեւոր կառավարութեան մի առանձին ճիւղը, կարելի կը լինէր կարգ ու կանոն մտցնելով և խելացի մշակութեամբ մի քանի տասնեակ անգամ աւելացնել այժմեան չնչին եկամուտները և ազատւել այն ան-

իշխանութիւնից, որի շնորհիւ միայն զանազան ծաւ ջէքեր են լըց-
ուում: Կանոնաւոր տնտեսական կառավարութիւնը ոչ միայն կը ծած-
կէր այդ ճիւղի՝ «վանքա-եկեղեցապատկան կալաւածների վարչութեան»
ծախսերը, այլ և մի քանի տասնեակ անգամ կ'աւելացնէր եկամուտները:
Հիմա այդ կալաւածները կամ ամենաչնչին կապալադրամներով են տրւած
մասնաւոր անձերի կամ նոցա հսկողութիւնը սուրբ հայրերի ձեռքում է,
որոնք ի հարկէ ոչինչ հասկացողութիւն չունին գիւղատնտեսութեան
մասին: Վերոյիշեալ բարենորոգութիւնը մտցնելուց յետոյ մեր սուրբ
հայրերին և սրբազաններին, հաւատացէ՛ք, առանց տնտեսական ըզ-
բաղմունքների էլ, բաւական գործ է մնում.— բուն վանքերի կառա-
վարութիւնը, շրջակայ հայ ժողովրդի հովուութիւնը, ազբաւ ու որբ
շինական մանուկների համար վանքերում զպրօցներ պահելը և, մի
խօսքով, իրանց բարձր բարոյական կոչման պատշաճ գործունէութիւնը:

Փորձեր, ասում են, եղել են էջմիածնի կալաւածների համար
գիւղատնտեսներ բերելու. բայց դոքա ամեն բան ուղեցել են գլխիցը
սկսել, իսկոյն և եթ ահագին անօգուտ ծախսերի մէջ են գցել վանքը,
նոր մեքենաներ և գործիքներ բերել տալով, որ մի քանի փորձերից
յետոյ, դէն են գցել նոցա մի որ և է անկիւն, առանց այլ ևս յիշե-
լու նոցա մասին, իւրեանք էլ ընկղմել են նախորդների անգործու-
թեան ու թմրութեան մէջ: Այդ տեսնելով, հոգեւոր իշխանութիւնը
ձեռք է վերցրել գիւղատնտեսներից: Բայց, համարձակում ենք կար-
ծելու, որ այդ անյաջող փորձերը դեռ ոչինչ չեն ապացուցում: Նախ
և առաջ պէտք է մի քանի ձեռնհաս անձերից յանձնաժողով կազմել,
որը ուսումնասիրէ գործի էութիւնը, պարզէ կալաւածների ներկայ
թշուառ վիճակը և յետոյ, ուսումնասիրութեան հիման վրայ, կարե-
լի կը լինի իմանալ այն միջոցները, որոնք հարկաւոր են ազատելու
մեր վանքա-եկեղեցապատկան կալաւածները նոցա ներկայ ընկած, ան-
միսիթար վիճակից:

Ես տեսայ Վաղարշապատում Ներսէսի հռչակաւոր անտառը ու
լիճը: Նոր սերունդը, ինքը չը կարողանալով մի նոր բան ստեղծել,
գոնէ եղածն էլ է պահպանէր. բայց անտառը այժմ մատնւած է
կատարեալ անխնամութեան: Այցելեցի նոյնպէս և թանգարանը, ուր
բացի եկեղեցական հազուստներից և մի քանի դրամներից՝ ոչինչ,
կամ համարեա՛ ոչինչ պատմական հայոց հնութիւններ չը գտայ:

Տեսայ և Գէորգեան ձեմարանը, միակ միութարական հաստատութիւնը Էջմիածնում: Յոյս կայ որ ներկայ լաւ ուսուցչական խմբի և կանոնաւոր վարչութեան շնորհիւ, նա լիովին իրականացնէ այն մեծ յոյսերը, որ ունի ազգը նորա վրայ: Յանկալի է միայն, որ ուսումն ու կրթութիւնը այնտեղ աւելի որոշ և ժամանակակից պահանջներին աւելի համեմատ ուղղութիւն ունենար. «առնուցուք զգիտութիւն ի փրկութիւն անձանց և ի փառս ամենայաղթ եկեղեցւոյ», ասում է վարդապետի իղէալական տիպարը՝ Նղիշէն: Անուրանելի է, որ մեզանում զարգացած ու լուսաւոր խելքի տէր վարդապետների մի կատարեալ սով է. բայց ի՞նչ անել. գուցէ նախ պէտք է մոցնել անիշխանութեան և կամայականութեան մատնեալ վանականների կեանքի մէջ օրինաւոր կարգ ու կանոն, և յետոյ բարձրացնել վարդապետացունների մտաւոր զարգացման աստիճանը, այնպէս որ նոքա համապատասխանէին «վարդապետ» բառի բուն նշանակութեան: Մեր ամենամեծ թշնամին՝ տգիտութիւնն է, խաւար ու նեղ հասկացողութիւնը իրերի մասին:

Մի քանիսները կարծում են որ բաւական է ձեմարանից նոր աւարտած աշակերտներին վարդապետ ձեռնադրել և ահա մենք կ'ունենանք կարգին վարդապետների մի խումբ. դորա համար պէտք է միայն նորաւարտ, բոլորովին անփորձ և խակ աշխարհահայեցողութիւն ու զարգացում ունեցող 20—22 տարեկան երիտասարդներին խուցեր մոցնել, վանքերում փակել: Ի հարկէ, մի յայտնի չափով, այդ հոսանքը գուցէ օգտակար լինի, բայց նորա ազդեցութիւնը հազիւ թէ մեծ լինի. այդ զարգացման աստիճանով նոր վարդապետները անկարող կը լինին իրերի և հանդամանքների խորքը թափանցել և ինչպէս հարկն է կառավարել (չէ՞ որ նոքա են մեր երարխիայի պաշտօնեաները), հովել իրանց ազգը: Բացի այդ, վարդապետը կեանքի մէջ իր եսի համար վայելչութիւններ չը փնտռող մի անձն է, որը, հրաժարելով բոլոր աշխարհային զարճութիւններից, բոլոր եսական հոգսերից ու շահերից՝ նւիրում է իրան միայն զաղափարի ծառայելուն, ունենալով կամ ասկետական (անապատական) իղէալ, կամ ժողովրդի համար գործելու, զոհւելու նպատակ. ժողովուրդը նորա ընտանիքն է, ժողովրդի շահերը նորա անձնական շահերն են: Բայց ի՞նչպէս կարող են աշխարհային, նեղ անձնական ձգտումներից ու վայելչութիւններից հրաժարւել դեռ բոլորովին կեանքին անծա-

նօթ, անփորձ, վայելչութիւններին կարօտ 20—22 տարեկան աշակերտական նստարանները դեռ նոր թողած պատմանիւնները: Թո՛ղ նախ և առաջ դռքա վարժապետներ և քահանաներ դառնան, ցրւեն դիւղերում ու քաղաքներում, ուսուցանեն, շփւեն ժողովրդի հետ-ծանօթանան կեանքի հետ, գործեն և յետոյ իրանց հատունացած, փորձած խելքով և երբ այլ ևս իրանց անձնական շահերը, կրքերը չեն կասում նոցա աշխարհի հետ, այլ լոկ զաղափարի համար են ուզում գործել՝ հեռանան աշխարհային հոգսերից, վարժապետներ ձեռնադրւեն և նւիրւեն ազնիւ սրտով, բոլոր եռանդով, առանց շահամոլական և սնափառական ձգտումների իրանց ընտրած նպատակին՝ գործել յօգուտ ազգի և եկեղեցւոյ:

Բայց ժողովրդին օգտակար լինելու համար պէտք է վարժապետը և քահանան զարգացած մարդիկ լինին, ընդհանուր, լայն զարգացման տէր մարդիկ:

Բոլորովին ուրիշ խնդիր է նոցա նիւթական դրութիւնը բարելաւելը:

Իսկ լայն զարգացումին, բացի ընդհանուր պատմութիւնից և գրականութիւնից, մեծապէս նպաստում են և բնական գիտութիւնները: Մինչդեռ վերջին ժամանակներս ձգտում է նշմարւում կրճատել ընդհանուր զարգացուցիչ առարկաները, նա մանաւանդ բնական գիտութիւնները և տալ ճեմարանցիներին նեղ, սոսկ աբեղայական կրթութիւն և ուսում, երբ պէտք էր մինչև անգամ մի քանի նոր առարկաներ էլ մտցնել: Վարժապետը և քահանան ժողովրդի մըտաւոր խաւարում բացի վառ ճրագներ լինելուց, որ փարատեն տըգիտութիւնը, սփռեն համբաշխութիւն, լոյս և բարոյականութիւն՝ պէտք է նաև տգէտ ու աղքատ ժողովրդի, գիւղացու օգնող-խորհրդատուները լինէին: Առողջապահական ու գիւղատնտեսական օգտակար տեղեկութիւնները, խորհուրդներն ո՛ւմից կարող է լսել շինականը, եթէ ոչ իր վարժապետից կամ քահանայից. իսկ դորա համար այդ վերջինները պէտք է իրանք ունենան այդ գիտութիւններից տեղեկութիւններ. իսկ այդ գիտութիւնների հիմունքները հաստատուած են բնական գիտութիւնների անյողդողդ, հզօր, մարդկանց յառաջադիմութիւն ու յաղթութիւն տւող ճշմարտութիւնների վրայ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ առողջապահութիւնը դեռ ևս

բժշկականութիւն չէ: Առողջապահութիւնը, որի նպատակն է ցոյց տալ առողջութիւնը պահպանելու միջոցները, անհրաժեշտ է ամեն մարդու համար նոյն չափով, որքան գրել ու կարդալը. իսկ բժշկականութիւնը (նեղ մտքով թերապիան) ցոյց է տալիս միջոցները՝ վերականգնեցնելու, բժշկելու խանգարւած, նորմալ (կանոնաւոր) դրութիւնից շեղւած առողջութիւնը, և դա արդէն բժիշկների մասնագիտութիւնն է:

*
* *

Հոկտեմբերի 12-ն էր. մի պարզ, գեղեցիկ աշնանային առաւօտ: Ընկերոջս տան մօտ կանգնած էին երկու գիւղացի իրանց քնձռոտ սպիտակ-մոխրագոյն ձիերով. գիւղացիներից մինը հայ էր, միւսը թուրք: Դոքա պէտք է ինձ հասցնէին Ալէքսանդրոպոլ: Գնալ էջմիածնից ուղղակի Վան՝ Իգդիր-Բայազէդով, առանց քարվանի կամ զինւած խմբի, փորձած մարդկանց կարծիքով, շատ վտանգաւոր է, որովհետեւ պէտք է անցնել Աբաղալի դաշտով, որը գտնուում է Պարսկա-Տաճկական սահմանի վրայ և բռնւած է աւազակաբարոյ քրդերի հրոսակներով: Ես միայնակ էի, ուստի մնում էր գնալ Ալէքսանդրոպոլ և Կարս և, եթէ այնտեղ ընկեր պատահի, Թիւրքիա գնալ՝ կամ Ալաշկերտով անցնել Վան կամ ուղղակի գնալ նախ Կարին: Տալով իմ մնաք բարեաւս էջմիածնի բարեկամներիս և առնելով նոցա բարեմաղթութիւնները, ես հեծայ թուրքի ձին, որը աւելի աշխոյժ էր երեւում. իսկ իմ փոքրիկ բեռն՝ մի փոքրիկ չեմօղան և մի փոքրիկ խուրջին՝ բարձեցին հայ գիւղացու. ձիու վրայ: Այդ երկու անդէն ձիապանների հետ ես ճանապարհ ընկայ դէպի Ալէքսանդրոպոլ: Ուղեցոյցներս ընտրել էին Արագածի հարաւ-արեւմտեան լանջով՝ Մաստարայի մօտից անցնող ճանապարհը, որը, նոցա ասելով, թէև աւելի դժւար ու երկիւղալի, բայց աւելի մօտ էր: Ես ունէի հետս միայն երկու ընկույթներ:

Ճանապարհի երկու կողմին, արտերում, գիւղացի կանայք ու աղջիկներ բամբակ էին հաւաքում: Մի քանի տեղ հայ շինականները իրանց նահապետական ամենապարզ կազմութիւն ունեցող արօրով, լծած եզներ ու գոմէշներ՝ երկիրն էին մշակում, արտադրատեղով իրանց զգացմունքները թուրքերէն երգերով: Մենք անցնում էինք հայ, թուրք կամ խառն ազգաբնակչութիւն ունեցող աղքատ

տիկ գիւղերով: Քանի հեռանում էինք Վաղարշապատից, այնքան բնութիւնը ամալի կերպարանք էր ստանում. ծառեր և այգիներ այլ ևս չէին պատահում, գիւղերի տեսքը աւելի թշւառ էր դառնում:

Ինչպէս շինութիւնների նիւթը, նոյնպէս և տեղափոխելու միջոցները Հայաստանի զանազան կողմերում տարբեր են և կախած տեղալին, բնական պայմաններից: Ուր որ սարերը մօտ են, քար շատ կայ՝ տները շինւած են անտաշ քարերից ու կաւից կամ կրախառն ցեխից, ամենամանձուռնի, ողորմելի ձևով. ուր քար չը կայ, ինչպէս, օրինակ, Հին-Նախիջևանի ու Շարուր-Կարալագեաղի դաշտերում՝ տները, ինչպէս և այգիների պատերը, շինւած են կաւից և հողից: Փայտը առհասարակ շատ քիչ է գործածւում շինութեան համար՝ նորա սակաւութեան պատճառով: Իբրև ծանրութիւններ տեղափոխելու միջոցներ քարքարոտ ու լեռնային տեղերում, օրինակ՝ Գողթնում, ծառայում են ձին, ջորին ու էշը. սալեր չը կան: Իսկ Հայաստանի աւելի լեռնադաշտային և տափարակ տեղերում տեղափոխութեան համար գործ են ածում նահապետական սալերը, լծած գոմէշներով կամ եզներով, կամ թէ ուղղակի հէնց եզներին ու գոմէշներին բեռնելով: Քանի հեռանում էք Արարատեան դաշտից դէպի Շիրակ ու Բարձր Հայք, այնքան սակաւ էք պատահում տեղափոխելու և առհասարակ մշակութեան համար ուրիշ անասունների, բացի եզներից և գոմէշներից: Սալերի (արաբա) կազմութիւնը բոլոր կովկասեան ազգերի մէջ միակերպ է: Հետաքրքրական է նկատել այն փոփոխութիւնը, որը սակաւ առ սակաւ մտնում է այդ սալերի կազմութեան մէջ, ուստաց ազդեցութիւնից: Մանր, մի քանի հաստ տախտակներից միապաղաղ շինած ակների տեղ, մեծ քաղաքներին մօտ գիւղերում, սկսում են գործ ածել աւելի թեթեւ, եւրոպական ձևի անիւներ: Բայց դեռ այս նոր տեսակի անիւները անշարժ են ամրացրած արաբի ծալքերին, ինչպէս և առաջաց նահապետական ակները, այնպէս որ սունին է պտուում և պտտեցնում իր հետ անիւները և ոչ թէ սունին է անշարժ մնում, իսկ անիւները պտտւում նորա շուրջը:

Քարքարոտ, հրաբխային հետքերով ծածկած ճանապարհը քանի գնում բարձրանում էր: Արագածի լանջին ցրւած գիւղերը շատ

ողորմելի տեսք ունին: Առհասարակ բոլոր շրջակայքը, զուրկ ծառերից, ահագին հրաբխային ժայռերի կտորներով ու քարերով ծածկած սև հողը, ամալի, խուլ ձորերը, ողորմելի խրճիթների հետ միասին, մի առանձին տխուր տպավորութիւն են թողնում մարդու վրայ: Ահա՛ ճանապարհի ձախ կողմին, բարձրութեան ստորոտում, երևում են մի հին հայոց եկեղեցու աւերակներ, որոնք լռելեայն պատմում են այժմ նորա մօտ գտնւող թրքաց Իրինդ գիւղի անցեալը: Այդպիսի աւերակներով ծածկւած է մեր հայրենիքը: Այդ փլատակները անմոռնչ վկաներ են նախնի հայաշատութեան և մեր ազգի բարգաւաճ անդառնալի օրերին: Շատ տեղերում, ուր այժմ ազգաբնակչութիւնը թուրք է, բացի եկեղեցիների, վանքերի ու բերդերի փլատակներից, հողի տակ կարելի է գտնել և հին հնձաններ, որոնք ի հարկէ թուրքերին չէին կարող պատկանել: Ոչ միայն հնութեան այդ շօշափելի, աչքի ընկնող հետքերը, այլ նաև շատ տեղերի հայկական անունները նոյնպէս պատմում են անցեալի մասին. բաւական է, օրինակի համար, յիշել այստեղ Վանանդ, Դաստակ, Օձօիսի (թուրքերի արտասանութեամբ Ուստուփի) այժմ թրքաբնակ գիւղերի հայկական անունները հէնց միայն Գողթնում...

Երեկոյեան հասանք Արմզլու հայ գիւղը: Ալէքսանդրօպօլի գաւառի և Կարսի երկրի (ՕԾԼԱԵԾԵ) գիւղերը մի ընդհանուր կերպարանք ունին. բլրաձև տափարակ տեղերում զետեղւած ծառազուրկ գիւղեր են, որոնց անտաշ քարերից և ցեխից շինած ողորմելի, որջանման խրճիթները, խոտադէզերը և աթարների բուրգերը (պիրամիդ) տալիս են մի բնորոշ տեսք: Այդ գիւղերի ժողովուրդը շատ տգէտ, բիրտ և աղքատ է: Համարեա բոլորը ուսումնարաններից զուրկ են: Արմզլու գիւղը ունի մի փոքրիկ եկեղեցի և թէպէտ համեմատաբար ունեւոր գիւղերից է, բայց ուսումնարան չունի:

Թուրք ձիապանս յայտնեց, որ այդ գիւղում պէտք է գիշերենք: Մենք իջանք մի ունեւոր գիւղացու տան առաջ: Այդ տունը մի քառակուսի ցածր շինութիւն էր, անտաշ քարերի և կաւի մի կուտակումն, լուսամուտներից բոլորովին զուրկ, հողածածկ կտուրով: Ցան տէրը ներս տարաւ մի նեղ ու մութ «չվաք», բաց արեց մի դուռ շվաքի մէջ և մենք մտանք մի խաւար տեղ. հոտը և անասունների ֆունչոցը իմացրեց որ գոմումն եմ: Գոմի մի անկիւնը ա-

դօտ լուսաւորւած էր: Դիմեցինք այնտեղ. դա, հիւրերի համար շինած բաժանմունքը, օդան էր, մի անկիւնում: Այդ քառակուսի տա-
րածութիւնը շրջապատող երկու պատերը (օդայի մուտքից դէմ ու
դէմը և ձախ կողմինը) զոմի ընդհանուր պատերի շարունակութիւնն
էին, բայց այդ մասում սրբատաշ քարերից շինած. իսկ միւս երկու պա-
տերը, որոնք բաժանում էին օդան գոմից, ցածր էին և զերաններից ու
սիւններից շինած. մի դռան նման անցք տանում էր օդան: Մուտքի
դէմուդէմ գտնուող պատում քարերից շինած էր բուխարին: Սրբատաշ
քարերի վրայ մի քանի կոպիտ քանդակներ էին երևում: Օդայի մուտ-
քից մինչև բուխարին տանում էր մի նեղ անցք, որի երկու կողմից,
օդայի բոլոր երկարութեամբ, դետնից մի փոքր բարձր շինւած էին
քարից ու կաւից երկու թախտաձև «սաքու» կոպիտ բրդեայ «քէչանե-
րով» ծածկած: Առաստաղը զերաններից ու տախտակներից էր, մէջ-
տեղում երեք փոքրիկ ծակ կար, որտեղից լոյս ու թարմ օդ է
մտնում գոմը. բայց այդ փոքրիկ ծակերն էլ ձմրան ժամանակ ծածկ-
ւում են: Մի փոքրիկ նաւթի թիթեղեայ լամպ, առանց ապակու,
միախով աղօտ լուսաւորում էր մութ օդան:

Բաւականին ցուրտ էր: Ես տեղաւորւեցի «սաքուններից» մէկի
անկիւնում, բուխարուն մօտ: Երկու տանտէր եղբայրներից մէկը բե-
րաւ աթարների մի քանի աղիւս, դարսեց բուխարում և վառեց,
նախ կրակելով «հուսը» (փշոտ փոքրիկ թուփ): Օդան իսկոյն լցեց
գիւղացիներով՝ բոլորը կոշտ, բիրտ, պարզ սարըցի հայի առնական
դէմքերով տղամարդիկ, գլխներին ահագին փափախներ, հագած
ոչխարի մուշտակներ կամ բրդեայ չուխաներ: Շատերը հէնց ինչպէս
երևի բանում էին, այնպէս էլ եկել էին, գլխներին մի կեղտոտ թաշ-
կինակ, ծայրերը հապած ծոծրակի կողմից, կապաների թւերը վեր
քաշած, կոշտ, ուժեղ ձեռները մերկացրած: Բոլորը նստոտեցին, ով
ինչպէս յարմար էր գտնում, սաքունների վրայ (որոնք նստարանների
և մահճակալների տեղ են). նոքա ծխում էին, հետաքրքրութեամբ
ինձ ոտքից ցզլուխ դիտում, իրար մէջ նկատողութիւններ անում, խօ-
սում, փնթփնթում...

Ես հետս թէյ ու շաքար էի վերցրել: Ունեւոր տանտէրերիս
մօտ գտնւեցաւ մի չայդան և երեք բաժակ: Չայդանը լիքը ջրով
դրւեցաւ վառւող աթարների վրայ և երբ մի քանի ժամանակից

յետոյ թէյը պատրաստ էր, հերթով բոլորս էլ խմեցինք: Այս կողմերի (Ալէքս. և Կարս) գիւղացիները միայն բացառիկ դէպքերում են թէյ զործածում և առհասարակ այդ տոգէտ, աղքատ ժողովուրդը ապրուստի և կեանքի շատ սահմանափակ պահանջներ ունի: Ուրիշ տեսակ դժւար էլ է սպասել, քանի որ ամբողջ տարին չարչարելով և՛ ինքը և՛ իւր անասունները, հազիւ հազ է գիւղացին մուտք ու ելքի ծալքերը իրար հասցնում:

Գիւղացիք շատ էին հետաքրքրւում զինւորակոչութեան կանոններով, որովհետեւ վիճակահանութեան ժամանակը մօտենում էր: Ամեն մէկը նոցանից մի հարց էր առաջարկում ինձ: Ես, ինչքան որ ինքս էի ծանօթ կանոնների հետ, բացատրում էի և վերջը նոցա ասացի՝ թէ այդ բոլոր կանոնները թարգմանւած են հայերէն:

—Աղա՛յ, ո՞վ մեզ համար կարդայ, մեր գիւղում՝ կարդացող չը կայ:

—Տէրտէր խօս՝ ունի՞ր:

—Է՛հ, մեր տէրտէրը էդպիսի բաներ ի՞նչ գիտայ:

Ահա՛ ձեզ մի կարգին վարժապետի կամ քահանայի բացակայութիւնը: Ահա՛ ձեզ ժողովրդի ամենատարրական ուսումից էլ զուրկ լինելը:

Թէյից յետոյ տան մշակ-ծառան (նօքարը) բերաւ մի լայն տախտակ, որը դրեց կամուրջի ձեւով երկու սաքունների ծալքերին և այդ «սեղանի» վրայ, առանց սփռոցի, շարեց մի քանի լաւաշ, դրեց երկու աման ոսպէ ճաշ և մի երկու փայտեայ ներկած գդալ: Ինձ համար բերած էին մի երկու հաւկիթ և մի առանձին տեսակ պանիր, որը ես կեանքումս առաջին անգամ էի տեսնում. այդ «ծիր» անունով պանրի տեսակը կաղմւած է միմեանց կպած պանրի թելերի բարակ շերտերից և բոլորովին համ չ'ունի. ես չը կարողացայ ուտել: Սեղանին մասնակցում էին երկու տանտէր եղբայրները և իմ ձիւպան Մանուկը. թուրք ձիւպանը գնացել էր մօտակայ թուրքի գիւղում գիշերելու: Միւս գիւղացիները իրանց տեղերում նստոտած նայում էին մեզ վրայ և շարունակում իրանց խօսակցութիւնը, որը կամաց կամաց դարձաւ իրանց գիւղական գործերին: Նոքա զանգաւուում էին հողի մեծ պակասութեան, քրդերի (չօբանքեարների) անբերեսութիւնների և մանր-մուկ պաշտօնեաների հարստահարու-

Թիւնների համար: Մի առանձին աննպաստ կարծիք էին կաղմել զիւղացիք մեր իրաւաբանների, դատաւորների մասին:

Քրդերը, այդ աւազակաբարոյ վայրենի ցեղը, կատարեալ Աստուծոյ պատիժ է խեղճ հայի համար: Գարնան երբ նոքա իրանց հօտերով բարձրանում են Արազածի արօտատեղերը, կամ աշնան վերջերին իջնում են այդ արօտատեղերից՝ մեծամեծ փնասներ են հասցնում հայ զիւղացիներին, փչացնելով նոցա ցանքը, հունձը, արածացնելով նոցա արօտատեղերում, զողովթիւններ անելով և այլն: Գիւղացիների գանգատները առհասարակ մնում են առանց հետեւանքի:

—Ինչո՞ւ ինքներդ չէք դիմադրում, հարցրի ես:

—Աղայ՛, մենք ռաշպար մարդիկ ենք, մեզ ի՛նչ կը սաղի զոդ, աւազակ քրդերի հետ զլուխ դնել. այդ անիրաւները ոչ հունձ ունին, ոչ արտ, ոչ ցանք, ոչ տուն. այսօր իրանց հօտերով այստեղ են, վաղը քշեցին գնացին մի ուրիշ տեղ: Եթէ մենք հակառակենք, դոքա զիշերները կը գան կ'այրեն մեր խոտերի դէզերը, մարադները, կը խլեն մեր տաւարը, մի քարի տակից գնտակահար կ'անեն...

—Գիշերները ձեր միջից պահապաններ դրէք թէ՛ զիւղի և թէ արտերի համար:

—Զի՛ լինում, մեր ժողովուրդը իրար չեն պահում...

Կամաց կամաց զիւղացիք ցրւեցան: Տանտէրերս նոյնպէս հեռացան ընտանիքի բաժանմունքը (գլխատուն), որը թէև գտնւում է գոմի հետ մի ընդհանուր կտուրի տակ, բայց բոլորովին բաժանւած է նորանից: Օտարի համար նա մատչելի չէ: Օղբայում մնացինք՝ ես, ձիապան Մանուկը և նօքարը: Մի կերպ տեղաւորւեցանք սաքունների՝ վրայ և քնեցինք՝ մեզ յանձնելով այս տեղերում բաղմամբնակ լուերին և ուրիշ միջատներին:

*
* *

Քնից ինչ զարթեցրեց թուրք ձիապանի ձայնը: Կարճ և անհանգիստ քունը մի կողմից և անսովոր գոմի հոտը միւս կողմից զլուխ ծանրացրել էին: Թէյ խմելուց յետոյ, մի քանի աբասի տալով տանտիրոջ, դուրս եկայ գոմից: Գիշերը ձիւն էր եկել (հոկտեմբերի 13), օստիկ ցուրտ էր. պարզ երկնքում շողշողււմ էին անթիւ աստղեր:

Գիւղի բնակիչները դեռ հանգիստ քնում էին. փողոցներում ոչ ոք չը կար: Ես հե՛հայ ձին, փաթաթւեցայ ետփռնջիս մէջ, անցկացրի գլուխս գլխանոցը (բաշլըխը) և ճանապարհ ընկայ իմ երկու ձիապանների հետ Արագածով Ալէքսանդրօպօլ: Ճանապարհը անտանելի էր իր ելևէջներով, քարերով ու փոսերով. դեռ մարդու ձեռք չէր կպել այդ կուսական տեղերին: Զիապան Մանուկը մի շատ ծոյլ, դանդաղկոտ մարդ էր. իր ձիով, չը նայած նորա բեռի թեթեւութեան, (2 պուր) միշտ յետ էր մնում, այնպէս որ այն ցրտին յաճախ կանգնում էինք և սպասում նորան: Մեզ հանդիպում էին ճանապարհին հօտեր հայ ու քուրդ հովիւներով, ուղտապաններ իրանց ուղտերով և գիւղացիներ, որոնք վերադառնում էին երեւի քաղաքից (Ալէքսանդրօպօլ):

Արեւը նոր էր ծագել, երբ, վաչր իջնելով ձիւնապատ Արագածից անցնում էինք մի նեղ կիրճով: Զորի երկու կողմից բլրաձև սարերի շղթաներ էին ձգւած, միջից մի գետ. դորա և աջ կողմի սարերի արանքում ճանապարհն էր: Այդ կիրճը, Բօղաս-քեասան (կոկորդ կտորդ) անունով, աւազակների սիրած տեղն է: Նա ունի բոլոր յարմարութիւնները մարդիկ պոկելու և սպանելու: Այդ անցքում, գետի ձախ կողմից, երևում է մի հայկական եկեղեցու փլատուկներ: Կիրճից դուրս գալով և անցնելով Բօղաս-քեասան գիւղի մօտից, մասնք մեր հին Շիրակ գաւառը, որը մի միջին բարձրութեան ընդարձակ լեռնադաշտ է (մօտ 5000 ոսնաչափ բարձր ծովի մակերևոյթից) և որը տափաստանի (ստեպ) նման չէ, այլ բլուրների և լեռների զանազան կողմեր տարածւող շղթաներով բաժանւում է ամեն ուղղութեամբ, զանազան ձևի և տարածութեան լեռնադաշտակների, շրջանակած բլուրների և լեռների պարերով, և միմեանց հետ կապւած անցքերով ու ձորերով: Ոչ մի ամալի անկիւն չը կայ. ամեն տեղ անբաւ խոտ, հիանալի մշակւած արտեր: Նոյն բնութիւնն է խոտաւետ, բերրի հող, զուրկ ծառերից՝ բոլոր Շիրակ, Վանանդ, Բասեան (Տաճկ.) հին հայկական գաւառներում և Կարինի դաշտում: Այդ լեռնադաշտակը իր անթիւ սարերի կոհակներով ու ձորերով քանի գնում է դէպի Կարին, այնքան բարձրանում է ծովի մակերևոյթից: Այդ բերրի լեռնադաշտերից անցնում են բազմաթիւ գետակներ և գետեր: Սակայն արեւստական ոռոգումն չը կայ, որովհետև մի առանձին պահանջ էլ չ'ունի:

Նիրակը այժմ էլ իր հիանալի վարելահողերով և արօտատեղիներով ու խոտաւէտութեամբ մի հարուստ գանձ է: Զարմանալի չէ որ այդ արգաւանդ ու բերրի երկիրը նախնի հայերի մէջ անբաւ հացի, առատութեան և լիութեան հռչակ ունէր:

Կէսօրին անցնելով Ղարաքիլիսէ հայ դիւղից, մի քանի ժամանակից յետոյ հասաւ Ալէքսանդրօպօլ, որին հասարակ ժողովուրդը Գիւմրի անունն է տալիս, մտաբերելով այն Գիւմրի (Կումայրի) անունով դիւղը, որը յիշուում է մեր պատմութեան մէջ դեռ VIII դարում և որը գտնուում էր այժմեան քաղաքի տեղում: Ալէքսանդրօպօլ անունը, ինչպէս յայտնի է, ստացաւ այդ տեղը ներկայ դարու երեսնական թւականներին, երբ բազմաթիւ հայ գաղթականութիւն էր գրողմից, Կարսից և Բայազէդի կողմերից եկաւ և հաստատուեց այդ տեղ:

Ալէքսանդրօպօլ ես ունէի էջմիածնից երկու յանձնարարական նամակ: Կարին գնացող չը գտնելով, միւս օրը, հոկտեմբերի 14-ին, առաւօտեան դուրս եկայ դէպի Կարս Փայտօնով:

* * *

Յուրտ, պարզ առաւօտ էր: Շրջակայ սարերը ծածկւած էին ձիւնով, իսկ ճանապարհը, բլուրները, սարերի ստորոտները և դաշտերը՝ եղեամով: Դէս ու դէն ցրւած երևում էին դիւղեր, որոնց խորճիթները նման էին հեռուից սև հողի կոյտերի: Առաւօտեան արեգակի ճառագայթների ազդեցութիւնից բարակ ծուխի պէս բարձրանում էր եղեամով ծածկած գետնից գոլորշի, որ հեռուից դժուար էր զանազանել դիւղական խորճիթների ծխնելոյզներից դուրս եկող բարակ ծուխից: Կարծես, բոլոր շրջակայքը, մանաւանդ դաշտերի հեռաստանում, մխում լինէր:

Փայտօնում ես էի, կառապանը և մի տղայ, նորա օգնականը: Հայ կառապանը խոստացել էր արեւը մայր մտնելիս հասցնել ինձ քաղաքը: Մօտ 3 վերստ Ալէքսանդրօպօլից հեռանալով, հասանք Արփաչայ գետը, ռուս-տաճկական նախկին սահմանադրութիւնը, և անցանք մտնելով նոր նաւածած երկիրը:

Բազմաթիւ հնութիւններ ծածկում են Նիրակը: Մեր ճանապարհի ձախ կողմից, մի երկար բլուրի ծայրին, ահա երևում է դեռ

բաւականին պահպանուած հին հայկական բերդի աւերակներ: Քանի՛ քանի՛ անգամ երևի նա դիմադրել է Յոյների, Արաբների, Տաթարների և Պարսիկների անընդհատ արշաւանքներին և վերջը խորտակուած, յաղթուած վերջ է դրել իւր գոյութեան... Այդ բլուրի ստորոտում գտնուած է Թիկնիզ անունով հայարնակ գիւղը: Մի քիչ հեռու ճանապարհի աջ կողմից, Ղլչախչախ ու Ուզունքիլիսա գիւղերի մօտ, նոյնպէս երևում են մի ինչ որ հին բերդի փլատակներ: Շարունակելով ճանապարհը և մօտենալով Կարսի գետին, պատահում էք Արգինա ողորմելի գիւղին, որը երբեմն նշանաւոր հայոց գիւղաքաղաք է եղել, իսկ այժմ՝ այդտեղ բնակւում են մի քանի թուրք և մալական ընտանիք: Իբրև հայութեան տխուր յիշատակներ, մնում են Արգինայում դեռ կանգնած մի պարսպի մասը, կամարաձև անցքով և հին վանքի փառահեղ շինութեան համարեա ոչնչացած բեկորները: Այդ, այժմ չնչին, ողորմելի Արգինան, Բագրատունեաց օրերում, մի ժամանակ կաթուղիկոսանիստ տեղ էր...

Արգինայի մօտից անցնելով, մենք մօտանք մի ահուկ խոր ձոր, որի միջից անցնում է Կարսի գետը, երկու կողմից պատած բարձրաբերձ, ուղղահայեաց, ժայռոտ լեռներով: Այդ Արգինայի ձորը համարեա անընդհատ ձգւում է մինչև Կարս քաղաքը: Կարսի գետը անցնելով հին Վանանդ ու Շիրակ գաւառներից, մօտաւորապէս արևմուտքից արևելք ուղղութեամբ հին Շիրակաւանից (այժմ բաշտեօրագեալ) հարաւ՝ միախառնւում է Արփաչայի հետ, որը հիւսիսից է հոսում, Արփա լճից սկիզբն առնելով: Այդ երկու գետերի ջրերը միախառնելով այնուհետև, իբրև մի գետ թափւում են Նրասխը հին Բագարանի մօտերքում: Այդ մասը՝ միախառնման տեղից մինչև Նրասխը, նոյնպէս կոչւում է Արփաչայ: Արփաչայն մեր հին Ախուրեանն է:

Կէսօրին մենք կանգնեցինք մի դուքանի մօտ, որը գտնւում էր Ալաշկերտցի գաղթականներով բնակեցրած մի աղքատ գիւղի մօտ, Գաղըկ-Սաթրմըշ անունով: Այդ տեղ ձիերը պիտի հանգստանային և կերակրէին:

Մեր առջև երևում էր Ալաշա սարը իր ձիւնապատ գագաթով. այդ սարի բարձրութիւնների վրայ, ռուս-թաճկական պատերազմի ժամանակ, Լօռու-Մելիքեանը մի հռչակաւոր յաղթութիւն տարաւ: Եւ իշայ Ֆայտօնից և մտայ դուքանը, որի դրան առջև նստած էր

մօտ 25 տարեկան մի աղքատ հայ գիւղացի, երկու աչքերով կոյր և ծաղկից ալլանդակած երեսով: Նա մի սաղի վրայ մեծ ողևորութեամբ ածում էր և երգում: Երգերի մեծ մասը նւիրւած էին Ներսէս պատրիարքին: Այդ դարուս ամենանշանաւոր հայ եկեղեցական-հայրենասիրի ժողովրդականութիւնը ահագին է: Տանշւած Ալաշկերտցու թշւառ զաւակը ողևորութեամբ ածում էր և երգում «հայրենիքի արև լուսատուի, Ներսէս քանի» մասին.

Ժամ ու կիսից յետոյ կրկին ճանապարհներս շարունակեցինք: Անցնում էինք բազմաթիւ ռուս գաղթականների զիւղերով: Այդ գաղթականները Կարսի շրջանում ստացել են և ստանում են հիանալի հողեր: Յոյն և ռուս գաղթականներով լցւում է նոր նւաճած երկիրը: Հայերից միայն թշւառ գաղթական Ալաշկերտցիներից 350 տուն է ընդունւած. մի մասը զետեղւած է Կանը-քեօյ հայաբնակ գիւղում, իսկ մնացեալը թուրքերից թողւած մի քանի գիւղերում: Հասկացողութիւն տալու համար գաղթականութեան վրայ, բերենք մի պաշտօնական տեղեկութիւն միայն 1883 թւի գաղթականութեան մասին (տե՛ս «Կարս» թերթը № 48, 1884 թ.):

Անդրկովկասից

Մալականներ	49	Տուխ 313	շունչ
Յոյներ	13		107
Ռուս-ուղղ.	6		20
Հայեր	2		3
Լեհացի.	1		7

Ներքին նահանգներից.

Ռուս-ուղղ.	3		19
--------------------	---	--	----

Տաճկաստանից.

Յոյներ	73		465
Հայեր	1		18

Յոյներից, օրինակ, միայն աշնան վերջերին 1881 թ. Տաճկաստանից գաղթել է 2150 Տուխ Կարսի նոր նւաճած երկիրը:

Պաշտօնական տեղեկութիւնից առ 1 յունւարի 1887 թ. երևում է որ Կարսի երկրում (օճԱԿԵՏԵ) բնակութիւն հաստատած են 10,511 հոգի ռուսներ, որոնց մեծ մասը մալականներ ու ղուխօթօրներ են: Ռուս աղանդաւոր գաղթականները քիչ են մշակում հողը.

նորա ահագին տարածութիւններից հաւաքում են, առանց գլխացաւի, բնութիւնից առատ պարգեւած անբաւ խոտը՝ իսկ մերձակայ խոտաւէտ սարերը իրանց անասունների համար հիանալի արօտատեղիներ են: Այդ գաղթականները բոլորովին տկուր, աղքատ՝ գալով նոր նւաճած երկիրը՝ շուտ հարստանում ու բարգաւաճում են:

Արևի մայր մտնելու մօտ էր, երբ մենք անցնում էինք Մելիք-քեօյ անունով մալականների գիւղից: Ես շարած մնացել էի տեսնելով գեղեցիկ տները և ոչխարների, այծերի, եզների, կովերի, գոմէշների ու ձիերի բազմութիւնը, որը մի քանի աղքատ հայ հովիւներ և նախարպաններ քշում էին դէպի այդ գիւղը: Իսկ մի քանի աղջիկներ դաշուերում արածացնում էին սագերի ահագին երամներ: Այդ բոլորը այդ գիւղի մալականների սեպհականութիւնն է:

Մութն էր բոլորովին, երբ հասայ Կարս քաղաքը: Խաւարի միջից հազիւ երևում էին գետի երկու կողմից, զառիվայրերի վրայ, ամֆիթէատրոնի ձևով շարւած տները: Զանազան բարձրութիւնների վրայ ցրւած, խաւարի մէջ վառուղ ճրագները, գետի ձայնը, ահագին մռայլ քարափները՝ բոլորը միասին մի առանձին տպաւորութիւն էին թողնում: Կառապանը կանգնեց մի միայրականի սպիտակ շինութեան առջև, ասելով. «հա այստեղի ամենալաւ հիւրանոցը «Πετρούργη»: Հիւրանոցում ընդամենը չորս սենեակ կային, որոնցից միայն մէկն էր ազատ: Մի գիշերւայ համար պահանջում էին 3 բուբլի, և ի՛նչպիսի սենեակ՝ խոնաւ, հոտած, ցուրտ, կեղտոտ, յատակին ահագին ծակեր, պաստառները պատառոտած, մահաճակալը կեղտոտ և այնքան կարճ, որ պառկած տեղը կամ պէտք էր մի արշին ոտերս դուրս ցցէի կամ սաստիկ կուչ գայի:—Ահա՛ ինչ տեղի համար է ասւած թէ՛ «վերմակիդ չափով ոտերդ մեկնիր»...

* * *

Միւս օրը, առաւելտեան, դուրս եկայ հիւրանոցից: Ողորմելի, անձուռի տները տաճկաց ժամանակից մնացած մի կողմից՝ ժայռերը և ծառերից զուրկ լինելը միւս կողմից՝ քաղաքին տալիս են մի մռայլ կերպարանք: Միայն քաղաքի մօտ, գետի ափին, մի փոքրիկ տարածութիւն կայ, ուր տնկած են մի քանի ըփսոտ տունկեր և որը կրում է «Барский Рай» մեծ անունը: Քաղաքը հիմա քաօսական

դրութեան մէջ է. ամեն տեղ նշմարուած է աշխատութիւն. նորոգում են, եւրոպական կերպարանք տալիս տաճիկների ժամանակ «Հոտած» մականուն կրող քաղաքին: Նոր յատակադժով փողոցներ են ձգւում բերդի վերաբերմամբ շառաւիղանման, այնպէս որ բերդից բոլոր փողոցները հեշտութեամբ կարող են ռմբակոծւել: Կարս քաղաքը տեղաւորւած է այն ձորի բերնին, որտեղից անցնում է Կարսի գետը: Այդ այն ձորն է, որը շարունակւում է Արգինայից մինչև քաղաքը: Գետը, մի քանի պտոյտներ գործելով աւելի դաշտային տեղերով, անցնում է քաղաքի միջից, բաժանելով նորան երկու մասի և մտնում է վերոյիշեալ խոր ձորը, որին պատում են երկու կողմից ահագին, սեպաձև բարձրացող, ժայռոտ լեռները, իրանց վրայ պահելով բազմաթիւ մարտկոցներ: Գետի (Հոսանքի ուղղութեամբ նայելիս) աջակողմեան ահագին քարափի գլխին կանգնած է Կարսի մուայլ, ահաւելի բերդը, որի տակին կուշ են եկել հայերի հին ողորմելի տնակները, շինւած անտաշ քարերից և կրախառն ցեխից: Այդ տները զանազանւում են մինչև այժմ տեսած գիւղական խրճիթներից մեծութեամբ և փոքրիկ լուսամուտներով, որոնցից զուրկ են վերջինները: Նոքա բակ չունին, գոմը ու մարազը ներքին յարկումն են, իսկ «օդաները» (սենեակները) երկրորդ: Քաղաքի այդ մասում, բերդի տակ, արգելւած է այժմ նոր շինութիւններ անել: Պատճառներից մէկն այն է, որ քարափից պոկւում են ահագին ժայռեր, որոնք, գլորւելով ցած, խորտակում են այդ տնակները և շատ անգամ փլատակների տակ թաղում տան մէջ ապրողներին: Բերդի տակին են, ուղիղ քարափի ժայռերին կպած, նոյնպէս հայոց եկեղեցին, ծխական դպրոցը և առաջնորդարանը, բոլորը մի գաւթում, բոլորն էլ ողորմելի, անշուք, բոլորին էլ սպառնում է ժայռերի տակ խորտակւել, թաղւել: Քաղաքի մի մասից դէպի միւսը, բերդի տակ գտնւողը, տանում է մի քարեայ կամուրջ, որից անցնելով, ծուռ ու մուռ, քարքարոտ, զառիվեր փողոցներով շնչասպառ բարձրացայ եկեղեցու դաւիթը: Եւ յանձնարարական նամակ ունէի Կարսի վիճակի յաջորդ Հ. Յուսիկ վարդապետին: Այդ երիտասարդ համակրելի անձնաւորութիւնը սիրով ընդունեց ինձ և համոզեց տեղափոխւել իւր մօտ. շնորհակալութեամբ յիշում եմ նորա սիրալիր ընդունելութիւնը: Կարսում ես պիտի կամ ուղեկից գտնէի Երզնքում գնալու,

կամ, եթէ չը յաջողէր, վարձէի մի «լլաւուտ», այսինքն ձիապան, որի պարապմունքն է լինում Մուշի ս. Կարապետ գնացող ուխտաւորներին տանել-բերելը: Բայց բանը այնպէս պատահեց, որ ես փոխեցի իմ որոշումս՝ նախ Կարին գնալ: Ես ծանօթացայ մի հայ պարոնի հետ (Վ. Զ.), որը Վանի ուռւաց հիւպատոսարանի թարգմանն է: Այդ պարոնը իր ամուսնու և մի քանի ուղեկիցների հետ, Ցաճկաստանում ճանապարհորդելու բոլոր պատրաստութիւններով, Ալաշկերտի վրայով, մի երկու օրից յետոյ, պէտք է Վան ուղևորէր: Ես յարմար առիթ համարեցի այդ, և յայտնեցի իմ ցանկութիւնս նոցա քարվանով գնալու: Պարոնը մեծ ուրախութեամբ համաձայնեց: Սահմանադրին պիտի միանար այդ քարվանին և Վանի ուռւաց փոխ-հիւպատոսը և այսպէս մի մեծ քարվան, իրանց զինւորւած մարդիկնցով և տաճկական զաֆթիներով (պօլիցիական), մի երկու շաբաթից յետոյ պիտի հասնէին Վան: Պ. թարգմանի խորհրդով, ես մի ձի գնեցի, որովհետեւ անկարելի է վարձով ձի գտնել մինչև Վան: Յետոյ գնացի Կարսի տաճկական հիւպատոսի մօտ ներկայացնելու իմ անցաթուղթը: Հիւպատոսը, մի քաղաքավարի տաճիկ երիտասարդէր, Պետերբուրգում ծառայած և ուսերէն զիտցող. նա ինձ յայտնեց որ թիւրքաց-Հայաստանում այժմ դժւար է ճանապարհորդելը, որովհետեւ սաստիկ կասկածանքով են նայում հայերի, — նամանաւանդ ուռւահայտակ և ուսում ստացածների վերայ: Ես հաւատացի իմ ճանապարհորդութեան նպատակի անմեղութիւնը և երբ անցաթուղթիս վրայ հարկաւոր գործողութիւնները կատարեցին, ես վճարեցի (2 ռ. 20 կ.) և դուրս եկայ: Հիմա մնում էր ուռւական փողերը փոխել օսմանեանի: Զառաֆների մօտ 9 ռուբլի 20 կոպէկին այն ժամանակ տալիս էին 1 օսմանեան ոսկի մէջիդիէ (1 ոսկի մէջիդիէն հաւասար է ոսկով 5 ռուբլի 72 կոպ.): Բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելուց յետոյ, ես սպասում էի որ «այսօր, վաղը» ճանապարհ կ'ընկնեմ, բայց պ. թարգմանը յետաձգում էր, ասելով թէ հարկաւոր կարգադրութիւնները դեռ չի ստացել: Ստիպւած լինելով մի քանի օր մնալ Կարս, ես օգտւեցի հ. Յուսիկ վարդապետի սիրալիր առաջարկութիւնից և յաճախում էի ծխական դպրոցը, ծանօթանալու համար նորա դրութեան հետ:

Կարսի հայոց ծխական դպրոցի շինութիւնը հին, ողորմելի և վերին աստիճանի անյարմար է, բացի այն որ նորան ամեն մի բոլէ սպառնում են քարափից կախ ընկած ահռելի ժայռերը: Տեղի սակաւութեան պատճառով, սենեակներից մի քանիսը տախտակներով բաժանւած են զատ զատ դասարանների: Զը նայած արտաքին անջղող պայմաններին, ուսման ընթացքը բաւականին կանոնաւոր է: Միևնոյն ողորմելի շինութեան մէջ զետեղւած է թէ՛ տղայոց և թէ՛ աղջկանց բաժանմունքները: Տղայոց դպրոցը երկդասեան է, աղջկանցը՝ միդասեան: Իմ ժամանակ սովորում էին 151 աղջիկ և 308 տղայ: Աշակերտների մէջ կային և 3 հոգի հայ-կաթօլիկներ: Զարմանալի են մեր իրանց Ֆրանգ համարող արիւնակիցները. նոքա խորշում են ամեն բանից ինչ որ ազգային, հայկական է. օրինակ, այդ երեք կաթօլիկ տղաների անուններն են՝ Ռոստիսլոս, Ալոզիոս, Պրանչիսկոս...

Կարսի փոքրածիւ հայ ինտելիգենցիան, որի հետ մասամբ պատիւ ունեցայ ծանօթանալու, իրան հեռու է պահում հայ դպրոցական գործերից, թողնելով ասպարէզը տգէտ հոգաբարձուների ձեռքում:

Կարս քաղաքը, ինչպէս ցոյց է տալիս «Բարս» պաշտօնական թերթը, առ 1 յունւարի 1887 թ. ունէր բնիկ ազգաբնակչութիւն 3.930 հոգի: Այդ թւից 2.166 լուսաւորչական հայեր են, 270 կաթօլիկ և 8 բողոքական հայ. մնացեալ ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է տաճիկներից, յոյներից, ռուսներից և այլն: Քաղաքը իր հաշւով պահում է երկու փառահեղ շինութիւնների մէջ ռուսաց երկու ուսումնարաններ՝ քաղաքային երեքդասեան ուսումնարան (հիմնւած 1880 թ.), տղայոց և քաղաքային երեքդասեան ուսումնարան աղջկանց (հիմն. 1881 թ.). այդ ուսումնարաններում սովորում են գլխաւորապէս հայերի, յոյների և ռուսների զաւակները: Օրինակ, առ 1 յունւարի 1888 թ. ռուսաց այդ աղջկանց ուսումնարանում սովորում էին 72 աղջիկներ, որոնցից ռուսուհի՝ 11, չեխուհի՝ 1, յոյնուհի՝ 29, հայուհի՝ 28, հրէուհի՝ 3:

Կարսի նոր նւաճած երկիրը զտնւում է մի առանձին վարչական պայմաններում՝ դա մի «զինւորական նահանգ» է (область), որը բաժանւում է «զինւորական-զաւառների» — շրջանների (округ): Կար-

սի երկիրը (ОБЛАСТЬ) բաժանուում է շորս շրջանի (ОКРУГЪ)—Կարսի, Կաղզանի, Արդահանի և Օլթուայի վիճակադրական տեղեկութիւններին, որոնք հաւաքւած են 1882 թ. կատարւած տնտեսագիտական-վիճակադրական հաշւագրութիւնից և քաղաքօրէն հրատարակւած պաշտօնական «Карте» թերթում (№ 7, 1883 թ.), երևում է որ բնիկների թէ արական և թէ իգական (КОРЕННЫЕ ЖИТЕЛИ) թիւը առ 1882 թ. էր 145,412 շունչ, ժամանակաւոր բնակիչներինը (ВРЕМЕННЫЕ ЖИТЕЛИ) 6,308 շունչ, իսկ առ 1 յունւարի 1887 թ. հաշւում էր (նոյն №№ 7 և 17, 1888 թ.) բնիկների թիւը 175,601 շունչ, ժամանակաւոր բնակիչներինը՝ 11,837 շունչ, որոնցից 2027 հայ, Ուրեմի 1882 թ. ամբողջ երկրում 151,720 հոգի էր, իսկ 1887 թ. » » 197,438 »

Հիմա համեմատենք գլխաւոր ազգերի ու ցեղերի թիւը 1882 թ. և 1887 թ. ամբողջ Կարսի երկրում (միայն բնիկների, առանց հաշւելու ժամանակաւոր բնակիչներին):

1882 թ.		1887 թ.
Տաճիկ	39.099 շունչ	41.636 շունչ
Հայ	31.518 »	38.184 »
Քուրդ	21.384 »	24.367 »
Ղարափափախ	21.652 »	23.952 »
Յոյն	15.105 »	23.364 »
Ռուս	7.928 »	10.511 »
Թուրքմէն	6.155 »	10.097 »
Եզդի	69 »	2.031 »

օսերի, լեզղիների, գնչուների, պարսիկների և այլն թիւը աննշան է: Ահա՛ հայերի և ռուսների աւելի մանրամասն թւերը.

Հայ	{	Լուս.	30.656 շունչ	Հայ	{	Լուս.	37078 շունչ
		կաթ.	734 »			կաթ.	795 »
	{	բող.	128 »		{	բող.	311 »
		մալակ.	5.333 »			մալակ.	6.261 »
	{	ղուխ.	2.016 »		{	ղուխ.	2.780 »
		ուզղ.	514 »			ուզղ.	1.013 »
Ռուս	{	սուբբ.	39 »	Ռուս	{	մալուռուս.	242 »
		պրիզ.	17 »			սուբբ.	215 »
	{	կաթ.	9 »				

Հայերը զլիաւորապէս խմբւած են Կարսի և Կաղզւանի շրջաններում (ОБРУГЬ): 1882 թ. ցոյց տւած յոյների և ռուսների թիւը գաղթականներից են կազմւած: Մինչև սլաոներազմը յոյների թիւը այս կողմերում աննշան էր: Հէնց միայն 1881 թ. գաղթել են Կարսի կողմերը 2.150 ծուխ յոյներ Տաճկաստանից:

Կարսի երկրում կայ 800-ից աւելի գիւղ, որոնցից միայն 84-ը հայ լուսաւորչական գիւղեր են: Կարսի վիճակի հայոց հոգևոր կառավարութեան կենդրոնը Կարս քաղաքումն է: Բացի Կարս քաղաքից, հայերը գտնւում են և երկրիս միւս գիւղաքաղաքներում (ՄԵՏԵՎԵՐՔՈ՝ Կաղզւան, Արդահան, Օլթի: Ամբողջ վիճակի հայ լուսաւորչականները, վիճակիս փոխանօրդի ցուցմունքով, 5.057 տուն են: Ամբողջ վիճակում հայերը ունին.

1 Երկդասեան տղ. դպրոց (Կարս)

11 Միդասեան տղ. դպրոց

2 Միդասեան աղջ. դպրոց (Կարս և Կաղզւան)

Հետեւեալ տեղերում են դպրոցները—Կարս, Կաղզւան, Արդահան, Սարըղամըշ, Բէնգլիահամա, Բերնա, Փիլվարի, Բաշ-Շօրագեալ, Ղզլախալախ, Փալդրվան, Քիւրիկդարա, Վերին-Քաղըլլար (այդ վերջին երկու գիւղերում նոր էին բացւում): Ուրեմն 84 հայ գիւղերից միայն 9-ը ունին միդասեան տղայոց դպրոց և ոչ մի աղջկանց ¹⁾: Բոլոր վիճակիս հայոց ծխական դպրոցներում տարրական ուսում ստացող մանուկների թիւը հասնում է:ն 800-ի: այդ թւի ¹/₄ մասը աղջիկներ էին: Գիւղական դպրոցներից իւրաքանչիւրի վրայ ծախս լինում է 170—300 ռուբլի: Սև այդ չնչին գումարը մեր ինտելիգենցիան, մեր զանազան բարեգործական ընկերութիւնները միթէ չեն կարող տալ, որ 84 գիւղից զոնէ 20-ը միջոց ունենար ամենատարրական ուսում ձեռք բերելու խաւարի և աղքատութեան մէջ կորած շինական մանուկների համար: Յաւալին այն է, որ ընկերութիւններ էլ ունինք գործունէութեան ամենալայն ծրագիրներով, բայց ժողովրդի մասսայի համար ոչինչ արդիւնք նոցանից: Այդ նորանից է յառաջ

¹⁾ 1888 թ. հրատարակած «Վիճակ. տեղ. եկեղեց.—ծխակ. ուս. հայոց լրեթացս 1886—1887 ուսումն. ամի»—գրքից իմանում եմ, որ բոլոր Ռուսաստանի 5 վիճակներում կար 111 հայոց ծխակ. ուսումնարաններ՝ 4472 աշակերտներով և 3047 աշակերտուհիներով:

գալիս, որ մեր ընկերութիւններում գործողներ ընտրւում են մարդիկ, որոնց ժողովրդի կարիքները նոյնքան են յայտնի, որքան և չինական այբ-բենը:

Մարդ սարսափում է, երբ մի կողմից տեսնում է այն մտաւոր թանձրամած խաւարը, այն տգիտութիւնն ու աղքատութիւնը, որի մէջ գտնւում է հայ ժողովուրդը, իսկ միւս կողմից ինտելիգենցիայի և ունեւոր դասի կատարեալ անտարբերութիւնը...

Կարսի երկրում գտնւում են և մի քանի ուսաց ուսումնարաններ, որոնց մէջ սովորողների մեծամասնութիւնը հայեր են — Կարս քաղաքում վերոյիշեալ երկու ուսումնարանները, Կաղզւանի երկդասեան նորմալ ուսումնարանը և Օլթւայ սկզբնական ուսումնարանը: Մշտադրութիւն կայ և մի քանի տեղերում ևս այդ տեսակ ուսումնարաններ բանալ: Ռուսաց դպրոցները պահւում են զլիսաւորապէս քաղաքային միջոցներով և զինւորական-հանգապետից տրուող յայտնի գումարով:

Կարս քաղաքում հայերը ունին միայն երկու անշուք, ողորմելի եկեղեցի, որոնցից մինը կիսաւեր է, թէև մէջը ժամասացութիւն կատարւում է: Բերդի մօտերքում երեւում են և մի քանի հին հայոց մատուռներ, բաց նոքա այժմ կիսաւեր են և հայերին չեն պատկանում: Կարսում հայերը ունեցել են մի փառաւոր, բուն հայոց ճարտարապետութեամբ շինւած եկեղեցի ս. Առաքելոց անունով: Ցաճկական բռնութեան ժամանակ նա զօրքի մթերանոց էր և անհոգութեան մատնւած: Կարսը տիրելուց յետոյ նա վերանորոգւած է և այժմ ուղղափառների սօբօրն է: Քաղաքում շինւում է և մի մեծ փառահեղ յունաց տաճար, թէև բնիկ յոյների թիւը քաղաքում 230 շունչ է: Հայ կաթօլիկներն էլ ունին մի եկեղեցի, որի սեղանի վրայ դրւած է մի մեծ պատկեր, ուր ներկայացւած է թէ ինչպէս Սիլվեստրոս պապը և ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը գրկախառնւում են:

Կարսի հայոց վիճակում կայ 80 հայ-լուսաւորչ. եկեղեցի, 89 քահանաներով. շատ զիւղեր զուրկ են թէ՛ եկեղեցիներից և թէ՛ քահանաներից: Հասկանալի են այդ անհովուութիւնից յառաջ եկող չարիքները. հասարակութիւնը այդ տեսնում է, հոգեւոր կառավարութիւնը իմանում և փոխանակ մի բան անելու, անվերջ ինտրիգներով են զբաղւած: Վիճակում կան բազմաթիւ հայոց վանքեր, բայց

շատերը ամայի, քանդուղ կամ վաղուց փլած աւերակներ: Մի քանիս-
ները միայն շէն են և մէջերը միմի վարդապետներ են բնակեցրած,
որոնք միայնակ, ուրականների պէս, շրջում են այդ տխուր, հին,
կիսախարխուլ սրբավայրերում: Գոնէ այդ սուրբ հայրերը իրանց մեյա-
մաղձ միայնակութիւնը փարատէին դպրոցներ պահելով շրջապատող
ողորմելի հայ գիւղացի մանուկների համար, բայց... «ձայն բարբա-
ռոյ յանապատի»: Շէն վանքերը սոքա են — Անի (1 վարդապետ),
Հոռոմոսի կամ Դօշայ վանք (1 վարդ.) և Խծկօնից կամ Բէշ-քելիսա
(2 վարդ.): Իբրև ուխտատեղի նշանաւոր է Վարդիհէրը: Վանքերը
ունին հողեր, բայց, ինչպէս և մեր միւս եկեղեցական-վանքային
կալւածները, որովհետև զուրկ են կարգին տնտեսական հսկողութիւ-
նից ու մշակութիւնից՝ համարեա ոչինչ արդիւնք չեն բերում:

* * *

Հոկտեմբերի 24-ին վերջապէս պ. Վ. Զ. յայտնեց, որ հետեւեալ
օրը ճանապարհ ենք ընկնում: Մինչև Սարըղամըշ պօստային ճա-
նապարհ կայ, ուստի վաղ առաւօտեան, հոկտեմբերի 25-ին, ձիերը և
բեռները ծառանների հետ առաջ ուղարկեցին. իսկ ես, թարգմանը և
նորա ամուսինը պօստային սալակով ճանապարհ ընկանք Կարսից:
Նրջակայ բնութիւնը չէ զանազանւում ընդհանրապէս մինչև այժմ
տեսածից: Ճանապարհին պատահում ենք բազմաթիւ ոռոս գաղ-
թականների՝ մալականների, դուխօբօրների և խախօնների գիւղեր:
Բազմաթիւ են նոյնպէս և յոյների գիւղերը: Սակաւ են ճանապար-
հին պատահում հայերի, տաճիկների և չէրքէզների գիւղեր: Պատե-
րազմից յետոյ, երբ երկիրը անցաւ ոռոսաց ձեռքը, Դաղստանի և
Թերեքի չէրքէզ գաղթականները, ինչպէս և տաճիկներից և աջարցի-
ներից շատերը կրկին անցան տաճկաց հողը, ստանալով թիւրքաց-
Հայաստանում բնակութեան տեղեր:

Կարսից հասնելով առաջին կայարանը մի ժամ պիտի սպասէինք.
ձիեր չը կային: Միւս պօստային կայարանում՝ Ղարաղամզա անունով,
պիտի գիշերէինք արդէն: Վաղ առաւօտեան դուրս եկանք Ղարա-
ղամզայից դէպի Սարըղամըշ: Խճուղին ընկած էր մի ձորով, որից անց-
նում էր մի փոքրիկ գետակ: Մենք մօտենում էինք Սարըղամըշին: Սկսում
էին սարերի վրայ սոճի (շամ, соха) ծառեր պատահել: Քանի հե-

ռանում ենք մօտենալով Սարըղամըշին, այնքան բազմաթիւ են դառնում սոճիների խմբերը և ծածկում են սարերը խիտ անտառիկներով: Մենք մտնում ենք հռչակաւոր Սօղանլուխի անտառը: Երեւոյ Սարըղամիշը շրջապատած ձիւնապատ սարերով: Այդ սպիտակ ֆօնի վրայ նկարւում են սև-կանաչ սոճիների բազմաթիւ խմբեր: Եթէ շրջապատող սարերը և ասիական ճանապարհին պատահող սալերը ու տաճկական հազուատներով յոյները չը լինէին, մարդ կարող էր երեւկացել իւրեան Ռուսաստանի խորքերում, Մօսկւայի մօտակայ գիւղերից մէկում, որոնք տեղաւորած են լինում սոճիների (СОСНА) անտառներով շրջապատած դաշտերում: Սարըղամըշում, որ ռուս զօրքերի մի գունդի բանակատեղին է, դուք տեսնում էք նոյն ռուսական խրճիթները, ոռւս գիւղացիները (մայականներ) և այլն:

Երբ հասանք պօստային կայարանը, պ. Թարգմանը իր ամուսնու հետ գնաց իրանց ծանօթների մօտ, խոստանալով ինձ յայտնել գնալու ժամանակը: Ես մնացի բոլորովին միայնակ ցուրտ կայարանի սենեակում: Ցաղտկութիւնից ինքնաեռ պատուիրեցի, և աշխատում էի սակաւախօս մալական ստարօստայի հետ խօսակցութիւն կապել, բայց անյաջող...

Առաւօտեան եկաւ ինձ մօտ պ. Թարգմանը և յայտնեց որ Վանի ռուսաց փոխ-հիւպատոսը՝ պ. Վօլուբեակինը կանչում է ինձ իր մօտ: Նա եկած էր Սարըղամըշ, որտեղից կրկին պէտք է վերադառնար քարվանի հետ Վան: Լսելով իմ մասին, նա հրաւիրել էր իր մօտ: Երբ ես գնացի ներկայացայ, նա հարցրեց իմ ուղևորութեան նպատակը: Նա ցաւելով յայտնեց, որ ներկայ պայմաններում անկարող է ինձ իր հետ առնել և մինչև անգամ թոյլ տալ ինձ քարվանի հետ միասին գնալ, երկիւղ կրելով թէ մի գուցէ իր համար, տաճկաց տեղական կառավարութեան կողմից, բարձութիւններ ծագեն: Նա նկարագրեց ինձ տաճկական Հայաստանի սարսափելի դրութիւնը, և ես յետոյ համոզւեցայ թէ որքան ճիշդ էին նորա պատմածները: Ցաճկաց տեղական կառավարչութիւնը իր երեւկացութեան մէջ ստեղծել է «շարժում» և ամենամեծ կասկածանքներով ու խստութիւններով աշխատում է արմատախիլ անել նորան: Նա խեղճ, վիզը ծրուած հայերին աւելի է ճնշում այժմ նոցա երեւկացական շարժման համար, իսկ ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչների վրայ կաս-

կածանքով է նայում, իբրև թէ նոքա հայերին գրգռում լինէին։ Կասկածանքը մեծ է նամանաւանդ ուսասհայերի նկատմամբ։ Տաճիկները իրանց աներեւակայելի տգիտութեամբ հասկացողութիւն չ'ունին տուրխտի կամ զիտնական ճանապարհորդութեան մասին։ Մի քանի շաբաթ դորանից առաջ եկած էին Վան երկու գիտնական Ֆրանսիացիք՝ Պօլսից և Վարիզից հարկաւոր յանձնարարականներով՝ Վանի սեպածեւ արձանագրութիւնները ուսումնասիրելու։ Երբ միամիտ եւրոպացիք պտտում էին քաղաքում և պատրաստում էին սեպագրերի լուսանկարները հանելու, իսկոյն ձեռքակալում են։ Միայն ուսաց հիւպատոսի միջամտութիւնն է ազատում նոցա բանտարկութիւնից։ այլ ևս ոչինչ հետազօտութիւն անելու թոյլ չեն տալիս նոցա։ Մի քանի ժամանակ դորանից առաջ ուղարկւած է եղել մեր կայսեր կողմից մի ուս յայտնի նկարիչ՝ անցեալ պատերազմի մի քանի նշանաւոր տեղերը նկարելու։ Նորան այդ թոյլ չեն տալիս անելու, թէև Սուլթանից հրաման ունէր ձեռքին, որ անարգել թոյլ տրւի իրան տեսարաններ նկարելու։ Վալին ասել է, թէ իրան յանձնւած երկրի պայմանները ինքը աւելի լաւ գիտէ, քան թէ Պօլսում, և թոյլ չի տալ այդ անելու... Երբ ուսաց հիւպատոսի համար բեռներ են բերում, տաճիկները լրտեսում են՝ չ'իցէ՞ թէ հայերի մէջ բաժանելու գէնքեր լինին։ Այնքան տեղն է հասել նոցա վեհերոտ կասկածանքը, որ բեռի մէջ պիանինոն թնդանօթի տեղ են ընդունել... Մատնութիւն, լրտեսութիւն, վախը աստիկ տարածւած է ժողովրդի մէջ։ Բանտերը լիքն են անմեղ զոհերով։ Հիւպատոսը Վանում էր անցեալ տարի պատահած քստմենելի իրողութիւնը կատարելիս։ Բանտում երկու հայ, որոնցից մինը կովկասեցիներն էին ծանօթ հ. Արսէն վ. Թոխմախեանը, ձեռներից կապւում և խաւածեւ կախում են բանտում։ Միայն մի քանի ժամից յետոյ, պատահմամբ լսելով չարչարողների հառաչանքները, մի քանի բանտարկւածներ (որոնց մէջ գլխաւոր դերն է խաղացել, ինչպէս յետոյ իմացայ, Գօռ-Թաղաւոր անունով մի վիթխարի բանտարկւած), որոնք հարեան սենեակումն էին փակւած, ջախջախում են դռները և քստմենելի բարբարոսութեան զոհերին ազատում մահից։ Խեղճ, անտէր ժողովուրդը յուզեց. լուսաւոր աշխարհը լսեց և զազանային բարբարոսութիւնը, ամբողջ քրիստոնէութեան երեսին շարժած անպատուութիւնը, անպատիժ մնաց...

Տխուր, վհատեցուցիչ էին լուրերը: Ոչ պակաս յուսահատական էր և իմ դրուժիւնը. հասնելով համարեա՝ սահմանագլխին, այնքան ջանքերից յետոյ, իմ բոլոր դիտաւորութիւններս պիտի անկատար թողնէի. մէնակ, անօգնական Սօղանլուխի անտառում, անտարբեր, սառնասիրտ միայն խօսքեր—«վերադարձէ՛ք յետ!»...

Ես վճռել էի ինչ էլ լինէր՝ դիտաւորութիւնս գլուխ բերել: Սկսեցի որոնել Սարըղամըշում մարդ, որ յանձն առնէր ինձ հասցնել մինչև սահմանագլուխը՝ Ղարաուրղան, բայց չը գտայ մէկին էլ է որ այդ անէր: Իմացայ որ Էրզրումից ուսուսաց զեներալ-կօնսուլի նամակատար «չափարը» եկել է Սարըղամըշ նամակներ բերել և նամակներ ու կապոցներ ստանալով պօստայից, կրկին նոյն օրը վերադառնալու է: Ես գնացի այդ ձիաւորի մօտ: Դա չէր համաձայնում իրերիս մի ամենափոքր մասն էլ է առնել իր ձիու վրայ, որպէս զի ես էլ իմ ձիովս կարողանայի նորա հետ միասին գնալ: Մնաց մի ելք. մինչև սահմանագլուխն ընկնել հիւպատոսի քարվանի հետ և գնալ. բայց ես միայն մի ձի ունէի, որը պիտի ինքս. հեծնէի, իսկ իրերս ո՞րտեղ դնէի: Դիմեցի պ. Թարգմանին, խնդրելով որ իմ փոքրիկ չեմօդանս յանձն առնի ուղարկել իր իրերի հետ մինչև Ղարաուրղան:

—Տե՛ղ չը կայ, չեմ կարող:

Ես զարմացայ այդ մարդու վրայ, որը իր բեռի սալակում մի թեթև չեմօդանի համար տեղ չէր կարողանում գտնել, գիտեցած լինելով, թէ ո՞րքան ինձ օգնած կը լինէր դորանով: Ի հարկէ իմ անփորձութիւնս էր Տաճկաստանի պէս երկրում ճանապարհորդելիս չեմօդան հետս վերցնելը: Բայց ես մի՞թէ կարող էի գուշակել կէս ճանապարհին մի այսպիսի դէպք, քանի որ Կարսում բոլոր բանը կարգադրւած և յարմարեցրւած էր: Ի հարկէ ես հետս շատ չնչին բան կը վերցնէի, եթէ գիտենայի որ չէ յաջողւելու մի տարի մնալ թիւրքաց Հայաստանում. բայց ո՞վ կարող էր գուշակել: Վերջապէս պ. Վ. Զ. համոզւեցաւ տեղ գտնել իր սալակում իմ իրերիս համար, երբ ես յանձնեցի նորան ի սեպհականութիւն իմ նոր, սիրուն չեմօդանս և նորա մէջ եղած շորերս հանեցի և դարսեցի պարոնից չեմօդանիս փոխարէն ստացած մի հին, կեղտոտ խուրջինի մէջ. .

Հոկտեմբերի 28-ին, առաւօտեան, պիտի դուրս գայինք Սարը-
ղամըշից: Ամբողջ քարվանք կազմած էր 15 հոգուց: Բոլորը, բացի
ինձանից, զնալու էին Վան: Այդ խմբում կային և երեք Երևանցի
հայ «հէքիմներ» — մզաքար կտրողներ, որոնք նոյնպէս զնում էին Վան
իրանց արհեստով պարապելու:

Մի սալակ իրերով (լծած մի ձիով) և մի բեռնաքարձ ջորի
ուղարկւում էին առաջուց, մինչև հիւպատոսի և իր մարդկանց ճա-
նապարհ ընկնիլը: Բեռների հետ դուրս էր մի ռուս սահմանապահ
հեծած զինուոր և 2 Վանեցի ծառաներ՝ ոտքով: Դոցանից մէկը քա-
շում էր իր յետևից հիւպատոսի ձին, որը կաղում էր, որովհետև
ոտը վնասւել էր, երբ նորա տէրը տաճկական սահմաններում արա-
գութեամբ փախչում էր քրդերից: Բացի այդ երեք մարդկանց բեռ-
ների հետ զնում էին և երեք հէքիմներ, նստած իրանց ձիերի
վրայ: Նսնոյնպէս միացայ այդ խմբի հետ, հեծնելով իմ ձիս և առնե-
լով հետս իմ մի խուրջինս (միւսը, չեմօղանիս փոխարէն ստացածը,
սալակումն էր):

Անտանիքի մի օր էր. ձիւն, քամի, սարսափելի ցելս: Շինւած
ճանապարհ չը կար: Մենք պէտք է անցնէինք Սօղանլուխի անտա-
ռից: Դանդաղ յառաջ էինք զնում, նախ ճահճային տեղերով, յետոյ
ձորով և ապա բարձրանում էինք սոճիի անտառներով պատած լայ-
նանիստ սարերով: Սօղանլուխի անտառը բացառապէս սոճի (շամ,
сочна) ծառերից է բաղկացած: Անտառի մէջ տեղ տեղ բացւում են
բաւականին մեծ լեռնադաշտակներ զուրկ բոլորովին ծառերից. այն-
պէս որ մի քանի անգամ ճանապարհորդը անցնում է անտառից, կըր-
կին դուրս գալիս բաց տեղ, որը միայն հորիզոնից է շրջապատւած
լինում սոճիների սև պատով:

Յուրտը սաստկանում էր. ձիւնախառն քամին մարդուս կուրաց-
նում, շունչը կտրում, երես, ձեռներ և ոտներ սառցնում էր: Եղած
շաւիղն էլ կորած էր ձիւնի հաստ խաւի տակ: Սալակը ամենամեծ
դժւարութիւնով էր յառաջ զնում. ժամանակ առ ժամանակ նա այն-
քան յետ էր մնում, որ կորչում էր աչքերից և մենք հարկադրւած
այդ անտանիքի բլին պիտի սպասէինք մինչև կրկին նորա երևալը:
Դուրս էինք եկել բաց լեռնադաշտերից մինի վերայ, մի անապատ ծածկ-
ւած ձիւնով, բոլորովին զուրկ կենդանութիւնից: Ռուս զինուորի ասելով,

դեռ 12 վերստից աւելի էր մնում մինչև մօտակայ գիւղը, իսկ Սա-
րդղամըշից անցել էինք մօտ 18 վերստ: Հէքիմներին երկուսը, ես և
զինուորը շատ առաջ էինք ընկել բեռներից: Յանկարծ մի ձիաւոր
քշելով իր ձին՝ հասաւ մեզ, յայտնեց որ հիւպատոսն է ուղարկել
իրեն մօտակայ գիւղը եղներ բերելու, կէս ճանապարհին ձգած սայ-
լակը, որով հիւպատոսը և թարգմանի կինն էին գալիս, տեղ հասց-
նելու, որովհետև ձիերը չէին կարող քաշել նորան: Այս ասելով նա
քշեց ձին՝ սլացաւ: Երկու հէքիմները իրանց թեթեւ ձիերով հետևեցին
նորան. զինուորը մնաց սպասելու բեռներին, իսկ ես նոյնպէս քշեցի
ձիս յառաջ: Մի քանի ժամանակից յետոյ ձիս յոգնեց, որովհետև
վրան խուրջին կար և թանձր ձիւնի մէջ դժւար էր քայլել: Ես
կորցրի աչքից թէ առաջուց զնացածներին և թէ յետ մնացածնե-
րին: Զիւնապատ լեռնադաշտում մնացի բոլորովին միայնակ. միայն
առաջիցս փախած ձիերի ոտքերի հետքերն էին ինձ ճանապարհ
ցոյց տալիս: Զիւնը և ցուրտ քամին դեռ շարունակում էին: Երկին-
քը իր գոյնով ոչնչով չէր զանազանում ձիւնապատ, ամալի տարա-
ծութիւնից, որը շրջապատած էր հորիզոնից մռայլ, մութ անտառնե-
րով: Անցնելով լեռնադաշտը՝ մտայ անտառը: Ինձ պատմում էին յե-
տոյ, որ երբ գիւղացիք գնում են անտառը փայտ բերելու, այդ ա-
նում են հաւաքւելով 30—40 հոգի միասին, որովհետև միշտ այդ
անտառներում պահւում են աւազակային խմբեր: Շատ անգամ սահ-
մանից անցնում են աւազակներ այս կողմերը, կողոպտում, սպանու-
թիւններ անում, օգուելով անտառի պաշտպանութիւնից և յետոյ
կրկին յետ անցնում Տաճկաստան: Բաց այդ բուք և ցրտով ո՞ր գիժը
համբերութիւն կ'ունենար անտառում սառելով սպասել:

Ես կրկին դուրս եկայ անտառից մի բաց տեղ: Արդէն սկսում էր մթնել:
Քամին ու ձիւնը դադարել էին: Եւրջս մեռելային լուութիւն էր տիրում:
Զիւնապատ ելեէջներով ես յառաջ էի արշաւում հետևելով հետքերին:
Երկինքը իր միատեսակ բաց-մոխրագոյն կերպարանքը փոխում էր.
ամպերը սկսում էին հաւաքւել սև կուտակներով, որոնք զանազան
ձևեր ստանալով՝ խանգարում էին առաջաց միակերպութիւնը: Մի
անպատմելի, սիրտ ճնշող, ահուելի տպաւորութիւն էր անում վայ-
րենի, մռայլ, լուռ շրջապատող բնութիւնը, կարծես մի բոլորովին
ուրիշ, երկրազնդից դուրս աշխարհում լինէի... Հեռու, իմ առջև,

աւելի մնայլ տեսարանս. մութ ամպերը ծածկում էին հորիզոնի այն կողմում կարծես մի աւելի ևս վայրենի, ահռելի, անծանօթ աշխարհ, մի խաւարով պատած սոսկալի անդունդ...

Բաւականին գնալուց յետոյ, ես հասայ մի տեղ, ուր արդէն դժարանում էի ջոկել հետքերը: Մթնում էր. հետքերը խառնւում էին զանազան ուղղութիւններով գնացող ուրիշ հետքերի հետ: Հաւանական էր, որ մօտ է մի որ և իցէ գիւղ: Գնալով այն ուղղութեամբ, որով աւելի էին հետքերը, տեսայ հեռուից երկու շարժւող սև մարմիններ: Երբ բաւականին մօտեցայ, տեսայ որ երկու գիւղացի տաճիկներ էին: Բանից երևաց, որ նոքա էլ Ղարաուրղան են գնում, որ ձիաւորները վաղուց է անցել են այս ճանապարհով: Մինչև գիւղը դեռ երկու ժամուայ ճանապարհ էր մնում: Նոցա շատ էր զարմացրել իմ օտարոտի մէնակ ճանապարհորդութիւնս և սկսել էին երկար ու բարակ հարցեր տալ ինձ: Կարճ կտրելու համար ասացի, թէ տաճիկերէն չեմ հասկանում: Այդ առաւել ևս զարմացրեց նոցա...

Բոլորովին մութն էր, երբ մտանք մի գիւղ, որ քարերի և հողի ողորմելի կոտ էր ներկայացնում: Ես չը գիտէի ուր իջնեմ. մի տան առջև սկսեցի բարձր ձայնով կանչել. դուրս եկաւ մութ որջից մի կին, ձեռքին բռնած վառւած փայտի կտոր՝ լուցիկ (ЛЮЧЕРА). նա լուռ ու մունջ լուսաւորեց ինձ և մի բան քթի տակը փնթփնթալով հեռացաւ, թողնելով ինձ շարած: Յանկարծ փողոցի մի անկիւնից լսեցի հէքիմների ձայնը, որոնք կանչում էին ինձ: Գիւղում լաւ օդան, գոմում, պատրաստել էին հիւպատոսի համար. իսկ ես և հէքիմները իջել էինք տէրտէրի օդան, որը գոմից դուրս, մի ցուրտ, ողորմելի սենեակ էր՝ լուսաւորւած պատի քարերի արանքներում ցցած սոճիի վառւող լուցիկներով, որոնցից բարձրացող մուխը լքցնում էր և ապականում սենեակի օդը: Այդ գիւղը Սոբասան անունով յոյներով է բնակւած: Պատերազմից յետոյ նորա առաջւայ տաճիկ բնակիչները անցան Օսմանեան հողը, իսկ նոցա տեղը բռնեցին յոյն (հոռոմ, ուռում) գաղթականները Տրապիզօնի կողմերից: Յոյները առհասարակ ահագին քանակութեամբ գաղթում են Կարսի նոր նաճած երկիրը և նոցա թիւը, որը սկզբում հազիւ մի քանի հազարի էր հասնում, այժմ մի քանի տասնեակ հազարների է հասել: Յոյս կայ որ մի քանի տարուց յետոյ նոցա թիւը Կարսի երկրում հայերից կանցնի: Այդ յոյները, կամ ինչպէս նոցա

Ժողովուրդն է անւանում՝ «տւումները», աղքատ, տգէտ, մոլեռանդ և թուլասիրտ մարդիկ են։ Մեզ ծառայում էր տէրտէրի տղան. մի պատանի, որը չը նայելով ցրտին և ձիւնին, բաց կուծքով, բոբիկ գնում էր գալիս՝ փայտ, ջուր բերում, և այլն։ Այդ պատանին գիւղի տիրացուն ու վարժապետն էր։ Երբ նորա բերած յունարէն այբբենարանը և սուրբ գիրքը ես կարդում էի և հին յունարէն բառեր հարցնում, նա վաղրենու պէս զարմացած բացում էր իր սպիտակ ատամները և քրքչում։ Այն բարբառը, որով նորա խօսում են միմեանց հետ՝ ինձ բոլորովին անհասկանալի էր։

Սոբասանից մինչև սահմանադրւի վերջին գիւղը՝ Ղարաուրդան, ուր գտնւում է մաքսատունը, ընդ ամենը մօտ 8 վերստ է։

Առաւօտեան, հոկտեմբերի 29-ին, դուրս եկանք այդ գիւղից։ Ճանապարհը ձորի միջով էր, որտեղից մի գետ էր անցնում։ Ղարաուրդան յոյնաբնակ գիւղը մտնելիս մենք հանդիպեցինք յունական հարսանիքի մի հանդիսի. մի քանի «տւում» երիտասարդներ, տաճկական շորերով, ֆէսները գլխներին, հեծած իրանց քնձոտ ձիերը, առանց թամբի, գծերի պէս դէս ու դէն էին քշում, ձեռքներին օղիի շիշեր բռնած. մի քանի կանայք և տէրտէրը նոյնպէս ձիերի վրայ, բայց աւելի դանդաղ էին գնում։ Գնացքը վերջացնում էին ոտքով հետևող թմբկահարը և զուռնաչիները՝ վաղրենի եղանակներ ածելով։ Ո՛րքան զանազանութիւն հին, կլասիկական յոյներից...

Հասնելով գիւղը, ես իմացայ մաքսատնում ծառայող հայ պ. Ա. Տ.-Գ.-ի (որի անունով ցանձնարարական նամակ ունէի Ալէքսանդրօպօլից) բնակութեան տեղը։ Ինձ ցոյց տւին մի սպիտակ փոքրիկ տուն, որը իր կոկիկ տեսքով զանազանւում էր իրան շրջապատող որջերից։ Պ. Ա. Տ.-Գ. ստիպւած լինելով իր պաշտօնը վարել այդ խուլ անկիւններում, ինքը իր աշխատանքով կարողացել էր կօմֆօրտ տեղծել իր համար. տգէտ յոյնին, որի տանը նա ապրում էր իւր ընտանիքով, օգնել ու սովորեցրել էր մի մարդավայել տուն շինել, նա մանաւանդ որ անտառը մօտ է։ Ապրելով այդ իւր նախաձեռնութեամբ շինւած տան մէջ, նա ազատ ժամերը պարապում է աթոռներ, սեղաններ շինելով իւր համար. ունի նաև նկարչութեան ձիրք։ Մի խօսքով, իւր տեսակի մի հայ Բօբլինգօն է այդ խուլ, բարբարոս անկիւնում։ Կրկնում եմ այստեղ իմ շնորհակա-

լուծիւնս ազնիւ զարոնին նորա հիւրասիրութեան և այն դիւրութիւնների համար, որ նա ինձ տւեց:

Ղարաուրդանում կարելի է ընդհանուր հասկացողութիւն կազմել, թէ ինչպիսի ապրանքներ են ներմուծւում թիւրքաց-Հայաստանից, գլխաւորապէս Կարինի կողմերից—ձէթ, բամբակեայ ձեռագործներ, կոպիտ սապօն, ֆէսեր, հայ արհեստաւորի (հիւանի, փականագործի և դարբնի) ձեռքի տակից դուրս եկած փայտեայ, երկաթեայ և պողպատից շինած զանազան իրեղէններ: Ներմուծւող ապրանքի վրայ մաքսը շատ մեծ է. օրինակ, 1 ֆէսը, որը թիւրքիայում արժէ մօտ 30 կոպ., մաքսը 50 կ. է: Կովը, որը զնահատուում է 10 ուռլի, մաքսը 3 ո. 50 կ.: Արտահանւում է գլխաւորապէս բրինձ, նաւթ, եղ, կով, ձի, ոչխար, բամբակից, բըրդից գործւածներ, խոշոր տաւարի կաշի և այլն:

Ես պէտք է Ղարաուրդանում կամ սպասէի, որ Կարսից մի ուղեկից պատահէր Կարին գնալու, կամ մի կերպ հասնէի Զվին, որը տաճկական սահմանագլխի մաքսատեղին է, և այնտեղից մարդ վարձէի ճանապարհս շարունակելու: Հիւպատոսի քարվանի հետ չէի կարող դնալ այլ ևս: Նոքա պատրաստւում էին մի քանի օրից յետոյ անցնել սահմանը: Զը նայած որ իրանք բաւականաչափ հոգի էին, որ սեպական զինւած մարդիկ ունէին, Զվինից էլ տաճիկ զաֆթիներ (պօլիցիական զինուոր) պիտի վերցնէին իրանց հետ, թէև Ալաշկերտի վրայով դէպի Վան ճանապարհը անհամեմատ աւելի ապահով է համարւում, քան թէ Իզդիր—Բայազէդ—Աբաղայով:

(Կը շարունակւի)